

КЕП МАДАНИЯТЫНЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ӨҢҮТТӨН ИЗИЛДЕНИШИ

Мукашова А.С.

Мукашова Асел Султановна – улук окутуучу, С. Нааматов атындагы НМУ, Нарын ш.

Аннотация. *В статье идет речь об исследовании культуры речи в русском и кыргызском языках, о классифицировании форм речи и качеств речи, о месте культуры речи в языке.*

Abstract. *The article deals with the study of speech in Russian and Kyrgyz languages, of classifying forms of speech and speech qualities about the plane of speech in the language.*

Ключевые слова: *культура речи, языковая норма, качества речи, формы речи, ошибки в речи, явление контаминации.*

Keywords: *culture of speech, language nome, speech quality, forms of speech, errors in the speech, the phenomenon of contamination.*

Бүгүнкү тил илиминде кеп маданияты маселелери жагдайында атайын илимий изилдөөлөр иштелип, бир катар эмгектер жарык көрүүдө. Теориялык негизин окутуу менен бирге практикалык жагы да башкача айтканда, окуучулардын сөз байлыгын, сабаттуулугун, кеп маданиятын арттырууга атайын көңүл бурулуп келүүдө.

Кеп маданияты инсандардын кебинин маанилүү бир формасы. Кеп маданияты тилдик каражаттар аркылуу карым-катыш түзө билүү ар бир адамдын билим деңгээлине, жүрүм-турумуна, адамдын сапатына көз каранды. Кеп маданияты тилдик каражат-бирдиктерди кептин конкреттүү кырдаал, шартына ылайыктап туура пайдалануу, б.а. тилдин функционалдык мүмкүнчүлүгүн кеңири пайдалануу аркылуу адабий тилдин нормасына, талаптарына дал келгендей сүйлөй, жаза билүү дегенди туюнтат. Кеп маданиятынын негизги каражаты – белгилүү бир тилдик нормага баш ийип, ошол норманын эреже- закондору, талап- көрсөтмөлөрү аркылуу коомдук милдет аткарып, элдин эчендеген мезгил аралыгындагы тарыхый-маданий традициясын, тажрыйбасын, дүйнө таанып билүүсүн, сөз устат-чеберлеринин, ак таңдай чечендеринин, акын-жазуучуларынын, элдик оозеки чыгармачылыктарын чогултуп, кайра аларды элге тартуулоо мүмкүнчүлүгүндө турган оозеки жана жазуу формасы өнүккөн улуттук адабий тил, анын стилдик жиктелүүлөрү.

Кеп маданияты тил илиминин чегинде гана каралбастан, ал педагогикалык, психологиялык, эстетикалык, логикалык, социологиялык башка илим тармактары менен байланышып, тилибиздин азыркы мезгилдеги өнүгүш деңгээлине дал келгидей тилдик нормаларды сактоо менен сүйлөө процессинде, жазууда сөздөрдү туура, ыктуу пайдалана билип, логикалык ойдун ырааттуулугун, тактыгын, таасирдүүлүгүн тейлейт.

Кеп маданияты проблемасы лингвистикалык түшүнүк катары адабий тилди өздөштүрүү, негизинен эки баскыч аркылуу ишке ашарын шарттап, ал төмөндөгүдөй белгилер аркылуу аныкталаарын көрсөтөт: биринчиден айтылган, жазылган кеп-сөздүн тууралыгы (правильность речи); экинчиден, айтылган, жазылган кеп-сөздүн мыктылыгы анын маданияттуулугун айгинелеп көрсөтүүчү негизги баскычтар болуп саналат.

Кыргыз тилинин кеп маданиятына биринчи жолу кептик норма жана тилдик норма жөнүндө түшүнүктү К. Тыныстанов киргизген жана калыптандырган. Ал норманын түрлөрүн илимий негизде ачууга аракет кылган. Ал эми орус тил илиминде кеп маданияты жөнүндө окуу окумуштуу М.В. Ломоносовдун ысымы менен байланыштуу каралып жүргөндүгү белгилүү. Ал өзүнүн ораторлук чеберчилик жөнүндөгү эмгектеринде алгачкылардан болуп кеп маданиятынын маселелерин көтөргөн. Кийинчерээк 90-жылдардан баштап кыргыз тил илиминде кеп маданияты боюнча алгылыктуу эмгектер жарык көрө баштаган. Атасак С. Давлетов, С. Үсөналиев, С. Мусаев, А. Биялиев, Т. Токоев, Т. Маразыков, Ж. Дүйшеев ж.б. эмгектерин атоого болот. К. Тыныстановдон кийин кеп маданиятынын маселелери окуу куралдарында байланыштуу речь, сөз өстүрүү деген сабактарда өтүлгөн. Бул боюнча Б. Юнусалиевдин, Ж. Мукамбаевдин айрым макалалары, С. Давлетовдун «Байланыштуу речь» эмгеги жарыкка чыккан. Бул эмгектерде кеп маданиятынын маселелери окутуу процессине байланыштуу каралган. Орус окумуштууларынан Б.Н. Головин, Л.И. Скворцов, О.М. Казарцева, В.А. Костомаров, С.И. Ожегов, Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова ж.б. кеп маданиятына алгылыктуу эмгектери менен салым кошушкан. Ошондой эле тилди окутууда окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун, кеп маданиятына үйрөтүүнүн практикалык баалуулугу жөнүндө пикирлерин айтышкан.

Ал эми түркологияда кеп маданиятынын маселелери алгылыктуу денгээлде иликтөөгө алына баштады. Алсак, татар окумуштуусу Ш.К. Асылгараевдин «Окуучуларды маданияттуу сүйлөөгө тарбиялоо», [Асылгараев, 1968.] Ф.К. Сагдееванын «Проблемы культуры татарской речи в условиях активного двуязычия» [Сагдеева, 2001] эмгектеринде кеп маданиятынын айрым бир теориялык маселелери, норма жана анын түрлөрү, кош тилдүүлүк маселелери каралган.

Кеп маданияты казак тил илиминде Ибрай Алтынсарин, Абай Кунанбаев, Мухтар Ауэзовдор элдик оозеки кепке, адабий тилге – эпос, поэзия, жомок, макалдарга, чечендик өнөргө, ырларга, айтыштарга, элдик мурастарга аяр мамиле жасоо менен, көркөм сөз устаттары катары казак адабий тилин негиздешкен жана кеп маданиятынын башаты жогоркулардан башталган. Казак тил илиминде белгилүү окумуштуулар А. Байтурсынов, М. Балакаев, Р. Сыздыкова, Н. Уалиев, А. Алдашеванын эмгектеринде изилденип, негизги маселери талкууга алынган. Атап айтсак, Р. Сыздыкованын «Казак адабий тилинин оозеки түрү», «Сөз маданиятынын маселелери», «Тил жана анын маданияты», «Сөз колдонуу жана адабий норма», Н. Уалиевдин «Сөз маданиятынын теориялык негиздери» эмгектерин белгилөөгө болот.

Кептин маданияттуулугу адабий тилдин коомдук функциясын аныктайт. Кеп маданияты адабий тил жана анын нормасы менен түздөн-түз байланышта. Кеп маданиятынын негизги маселелеринен болуп адабий тилдин коомдук милдет аткаруудагы коммуникативдик сапаттуулугу, коммуникативдик максаттуулугу жана адабий норма жана башка маселелери эсептелет. Кыргыз тилинин адабий тил катары маңыз-мааниси анын бүгүнкү күндө аркалаган функционалдык жүгүнө жараша нормасынын аныкталышы кеп маданиятынын айрым маселелеринин ырааттуу чечилиши-

не өбөлгө болот. Баарлашууну, пикир алышууну жөнгө салуу мүмкүнчүлүгү жеке (монологдук), алым-сабактык (диалогдук), оозеки, жазуу формаларда болот да, булардын ар биринин өзгөчөлүгүнө жараша кеп белгилүү бир ыргак (темп), тон, интонация, басым, графикалык белгилер, тексттик структуралар аркылуу берилет. Кепти уюштуруучунун психикалык ал-абалы, айлана-чөйрө, жагдай-шарт, кырдаалга, маалымат алуучуга карата мамилеси, кептин максат-мүдөөсүн тилдик каражаттарды ыгына жараша пайдаланууга, тандап колдонууга, өзгөрүүгө, кайсынысы кайсы шартка, кайсынысы кайсы учурга төп келери жөнүндөгү этикалык, эстетикалык нормативдик, стилдик маселелерди да камтыйт.

Белгилүү окумуштуу Т.К.Акматов кыргыз тилинин кеп маданиятынын маселелерине көңүл бурбай койгон эмес. Ал тилге кайдыгер мамиле жасалып жаткандыгын белгилеп, кеп маданиятын тил илиминин бутагы катарында калыптана электигин, кеп маданияты кепти туура айтуу, туура жазуу гана болбостон, ал ийкемдүү да, ар бир сөздү өз ордунда, өзүнүн тике маанисинде колдонуу, айтылып жаткан ойдун түшүнүктүү болушу башкы маселе, кеп маданиятынын маани-маңызы болуп эсептеле тургандыгын баса белгилеген [1]. Окумуштуу, тилчи Т.Токоев «Тил жана сүйлөшүү проблемасы» аттуу эмгегинде Ф.де Соссюр, Л.В. Щерба ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде айтылган ойлор ортого салынып, тил жана кептин окшоштугу, айырмачылыгы, карама-каршылыгы, бир бүтүндүктүн эки жагы экендигин» белгилейт [5,83-б.]. Ал эми филология илимдеринин доктору Т. Маразыков кыргыз элинин кеп маданиятынын өзгөчө бийиктигин, кеп маданиятынын принциптерин, андагы урунттуу, спецификалык өзгөчөлүктөрүн «Элдик макалдарда маданияттуу сүйлөшүүнүн принциптеринин камтылышы» деген макаласында анализге алган.

Ж. Дүйшеевдин «Сүйлөө маданияты жана стилистика» аттуу эмгегинин 1-2-китебинде кеп маданиятынын жалпы маселелерине кептин тилдин стилине, кептин коммуникативдик сапаттарына, кеп менен тилдин, кеп менен ойлоонун, сүйлөө, анын түрлөрүнө, текстти түзүп турган бөлүктөргө, стилистикалык каражат, маани, ката жана норма теориялык жактан анализденип, функционалдык стилдин түрлөрүн, оозеки жана жазуу кебин колдонулуш ыкмаларын өнүктүрүү, интонациянын негизги компоненттеринин сүйлөөдө, көркөм окууда колдонулушу каралат. Ал эми окумуштуу Т. Уметалиеванын «Кеп маданияты жана норма» аттуу эмгегинде кеп маданиятынын изилдениши, кеп маданиятынын сапаттары, кептеги каталар, контаминация кубулушу иликтөөгө алынган.

Кеп маданияты проблемасы лингвистикалык түшүнүк катары адабий тилди өздөштүрүү, негизинен, эки баскыч аркылуу ишке ашарын шарттап, ал төмөндөгүдөй белгилер аркылуу аныкталарын көрсөтөт: биринчиден, айтылган, жазылган кеп-сөздүн тууралыгы (правильность речи); экинчиден, айтылган жазылган кеп-сөздүн мыктылыгы (хорошая речь), жакшы кеп-сөз. Демек, кеп-сөздүн тууралыгы жана мыктылыгы анын маданияттуулугун айгинелеп көрсөтүүчү негизги белгилер болуп саналат да, кеп маданияты түшүнүгү ушул категориялар аркылуу аныкталып, ушулардын негизинде иликтөөгө алынарын [4,16-б.] белгилейт.

Кеп маданияты дегенде алгач мугалим өзүнүн кебинде тилдик норманы сактап, логикалык ой-пикирди, аң-сезимди ишке ашыруудагы тандалган форма жана чыныгы табит сыяктуу үч бирдиктин биримдигинен чыккан сүйлөө чындыгын түшүнүү керек. Айтылган ойдун угуучуга жеткиликтүүлүгү, түшүнүктүүлүгү, сүйлөөнүн ачыктыгы, тактыгы, логикалуулугу мыкты сүйлөөнү аныктайт. Окуучулардын кебинде сүйлөө техникасынын туура сакталышына көңүл буруу керек. Сүйлөөнүн техникасы дегенде туура дем алууну, демди (сүйлөөнүн физиологиялык негизин), үндү (үндүн бийиктиги, узундугу, таралуу чегин) туура, так дикцияны (үндүн таза, сөздөрдүн так, даана айтылышы) өз ичине камтыйт. Алгач окуучулардын кебин өнүктүрүүдөн мурда нормага ылайык сүйлөп, жаза билүү, көркөм, так, таза, логикалуу, кыска, ыктуу сүйлөө – ар бир адистин милдети. Окуу пландарында, программаларында кеп маданияты милдеттүү материал катары атайын бөлүнгөн саат көлөмүндө окутулуп келе жатат. Окуучунун кебинин тактыгына, тазалыгына, тууралыгына, көрктүүлүгүнө жана байлыгына жетишүү бир гана кыргыз тили мугалими чече ала турган маселе эмес. Ага курчап турган чөйрө, тактап айтканда ага ата-энелеринин да кебинин тазалыгы, тактыгы, тууралыгы орундуу сүйлөөсү жана кебинин бай болуусу максатка ылайык келмек. Ошондуктан окуучулар менен иштөөдө мугалимдин газета, журнал, аудио-тасмаларды, сүрөттөрдү көркөм адабияттын үлгү болорлук мыкты материалдарын сабакта пайдалануусу, алардын кебинин көрктүү, туура, так, таза болуусу үчүн кам көрүп, кыргыздын бай фольклорун, андагы мазмундуу, көрктүү накыл кептерин, чечендик, элдик акылман учкул сөздөрүн, айтыштарды сабакта колдонуу кеп маданиятын өнүктүрүүдөгү негизги ыкма деп эсептейбиз. Окуучулардын кебинде сүйлөө техникасынын туура сакталышына да көңүл буруу керек. Айрыкча көркөм чыгармалар менен иштөөдө туура дем алуу, үндүн тембри, дикциянын сакталышына маани берүү керек. Көркөм

окуу менен машыгуу жүргүзүп, ошол эле учурда окуган чыгарманы кайрадан техникалык каражаттардын негизинде (аудио-китептерди) уктуруп, салыштыруу, анализ жүргүзүү керек. Үндүн тексттин мазмунуна жараша, сүйлөмдүн айтылыш максатына карай, каарманга карай үндүн тембри(кубануу, кайгыруу, толкундануу) да өзгөрүп туруусу керек. Өтө катуу же жай окуу бир түрдүүлүктү билдирет. Ошондуктан үндүн ар түрдүүлүгү угуучуларга көркөм, уккулуктуу кабылданат. Мугалимдин кебинде да сөздөрдү туура, так, түшүнүктүү колдонуу керек. Анткени анын сөзү балдар үчүн үлгү катары колдонулат. Ошондой эле мугалим шашпай, түшүнүктүү кылып өзүнүн сөзүнөн эч кандай каталык кетирбөөгө аракет кылуусу керек. Окуучулар үчүн мугалимдин айтканы негизги туура маалымат катары кабыл алышат. Ошондуктан мугалим кебинде ката кетирбөө негизги милдети болуп эсептелет. Ушул эле учурда жөнөкөйдөн татаалды карай б.а. кептин формаларын, стилдерин, типтерин өздөштүргөндөн кийин кептин коммуникативдик сапаттарын да өздөштүрүү керек. Орус окумуштуусу Б.Н. Головин кептин коммуникативдик сапаттарын алгач классификациялаган. Анда коммуникативдик сапаттын он түрүн белгилеген. Бирок элестүүлүк, жеткиликтүүлүк жана таасирдүүлүк сапаттарга кеңири токтолгон эмес. Кыргыз тил илиминде С.Ж.Мусаев алгачкылардан болуп кептин коммуникативдик сапаттарын төмөндөгүдөй классификациялаган: 1. Кептин тууралыгы, 2. Кептин тазалыгы, 3. Кептин байлыгы, 4. Кептин тактыгы, 5. Кеп адеби.

Кептин тууралыгы – кепте тилдик нормалар катышын, нормаларды бузбай сактоо зарылдыгын камтыйт.

Кептин тазалыгы – анын курамы этикалык, нравалык нормаларга туура келбеген сөздөрдөн (жаргондук, вульгаризм ж.б.) жана угуучуларга түшүнүксүз сөздөрдөн (варваризм, диалектизм ж.б.) таза болушун камсыз кылат. Тактап айтканда, кеп ашыкча сөздөрдөн, мите сөздөрдөн, отоо сөздөрдөн таза болушу керек.

Кептин байлыгы – кепте тилдик каражаттардын мол жана максатка ылайык колдонулушу, кепте ыксыз кайталоолорго, сөздүк жардылыкка жол бербөө.

Кептин тактыгы – айтуучунун оюн (түшүнүктөрдү жана алардын ортосундагы байланыштарды) так, таасын туюнткан тилдик каражаттардын колдонулушу, ойдун ырааттуу өнүктүрүлүшү.

Кеп адеби – адамдын жалпы маданий деңгээлин, айлана-чөйрөгө, карата мамилесин адептүү чагылдыруу. Мындан сырткары тилдик норма жана анын белгилерине, объективдүүлүгүнө кеңири токтолгон [4,83-б.].

Ар бир кептин сапаттарына тиешелүү мүнөздүү белгилери бар. Кептин стилдеринде сүйлөөнүн кептин сапаттарынын бири экинчисине өтүп, айрым учурда аралашып, олук-солук абалда болуп турат. Мисалы, көркөм стилде кептин коммуникативдик сапаттарынын баардыгы камтылат. Ал эми илимий жана иштиктүү стилдерге кептин көркөмдүүлүгү, байлыгы мүнөздүү эмес. Бардык учурда эле сүйлөөнүн сапаты сакталса жакшы болмок, бирок оозеки кепте сакталышы да, сакталбашы да мүмкүн. Дегеле, кеп маданиятын өздөштүрүү үчүн айта турган ой кыска, так, жеткиликтүү, ырааттуу сакталышы керек. Ал үчүн айтуучу менен угуучунун ортосунда тынымсыз иштөөсүн талап кылат. Дээрлик көркөм адабияттарды көбүрөөк окутуп, макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү, тилдик каражаттарды (синонимдерди, фразеологизмдерди ж.б.) кепте ыктуу, кылдат пайдалана билүүгө машыктыруу керек. Кеп маданияты ар кыл мүнөздөгү тилдик көрүнүш-кубулуштардын илимий- теориялык жактан терең, ар тараптуу изилдөөгө алынышы аркылуу практикалык мүдөөнү канааттандыруу үчүн туура чечмелениши ошол тил кызмат өтөгөн, тил колдонулган коомдун жалпы маданияты аркылуу аныкталып, белгилүү бир деңгээлде ошол тилди колдонгон адамдардын улуттук мекенчил аң-сезимине көз каранды.

Адабияттар:

1. Ахматов Т.К. Кыргыз адабий айтымынын негиздери. - Б., 2000.
2. Головин Б.Н. Основы культуры речи. - М., 1987.
3. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. - Б., 2006.
4. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери. - Б., 1993.
5. Токоев Т.Т. Тил жана сүйлөшүү проблемасы. - Б., 2002.
6. Уметалиева Т.У. Кеп маданияты жана норма. - Б., 2006.